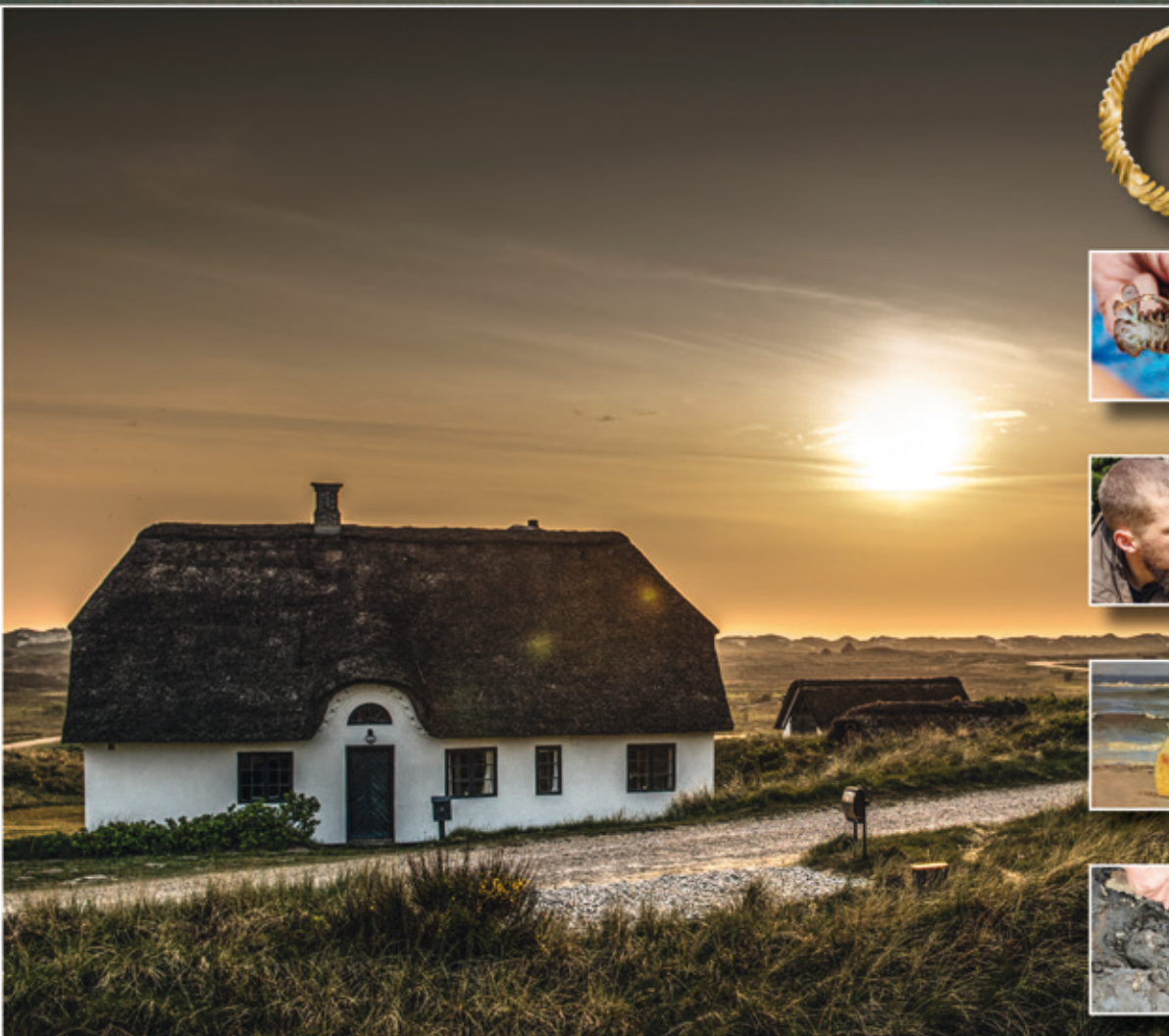

opdatering

Årbog for Vardemuseerne
& Ringkøbing-Skjern Museum

2019

opdatering

Årbog for Vardemuseerne &
Ringkøbing-Skjern Museum 2019

opdatering
Årbog for Vardemuseerne
& Ringkøbing-Skjern Museum 2019

© Forfatterne, Vardemuseerne
& Ringkøbing-Skjern Museum 2020

Redaktion: Caroline E. Larsen og Tine Lorange

Korrektur: Harriet Ludvigsen

Grafisk tilrettelæggelse: Tine Lorange

Forsidefoto: Emily Pritchards hus på Redningsvejen
i Nymindegab. Foto: Niels A. Hansen

Fotos og illustrationer: med mindre andet er angivet ved
de enkelte fotos og illustrationer tilhører billedmaterialet
i denne bog Vardemuseerne, NaturKulturVarde,
Ringkøbing-Skjern Museum eller Arkæologi Vestjylland

Alle kort, Danmarks Højdemodel og
ortofotos: ©Geodatastyrelsen

Skrift: Myriad Pro

Papir: MultiArt Silk 130g

Omslag: 1/s 260g

Tryk: PE Offset, Varde

ISBN 978-87-93713-19-2

ISSN 1903-9581

Kære Læser!

Omverden har ofte et billede af museer som støvede og statiske. At dette billede ikke på nogen måde er sandt viser hvert eneste år af Vardemuseernes og Ringkøbing-Skjerns Museums virke, ligesom det i øvrigt gælder for størsteparten af landets museer. Artiklerne i årets årbog viser som altid de mange facetter af museernes arbejde. Hvor den brede offentlighed lægger mærke til museernes forandringer når vi åbner nye udstillinger og af og til også nye besøgssteder, så giver årbogen jer læsere en god fornemmelse af at museer kan endnu mere end I, som museumsgæster ser, når alt er pudset og pænt stillet frem til skue. Og det bliver også tydeligt at vores formidling er baseret på konstant forskning. Årets *opdatering* fremlægger blandt andet et udbytte af et igangværende Ph.d.-projekt om udviklingen af henholdsvis den gamle købstad Ringkøbing og den nye-re stationsby Skjern og nye historier om Nymindegab, som er blevet hentet ud af glemslen, nu hvor der arbejdes på

en nyopsætning af udstillingen på Nymindegab Museum. *opdatering* giver Jer også indblik i museernes projekter omkring frivillige og læringsarbejde for børn og elever, et felt, hvor vi som museer selv er i en konstant læringsproces gennem nye projekter på områderne – vi vil nemlig gerne blive bedre til denne vigtige del af vores arbejde hvert eneste år!

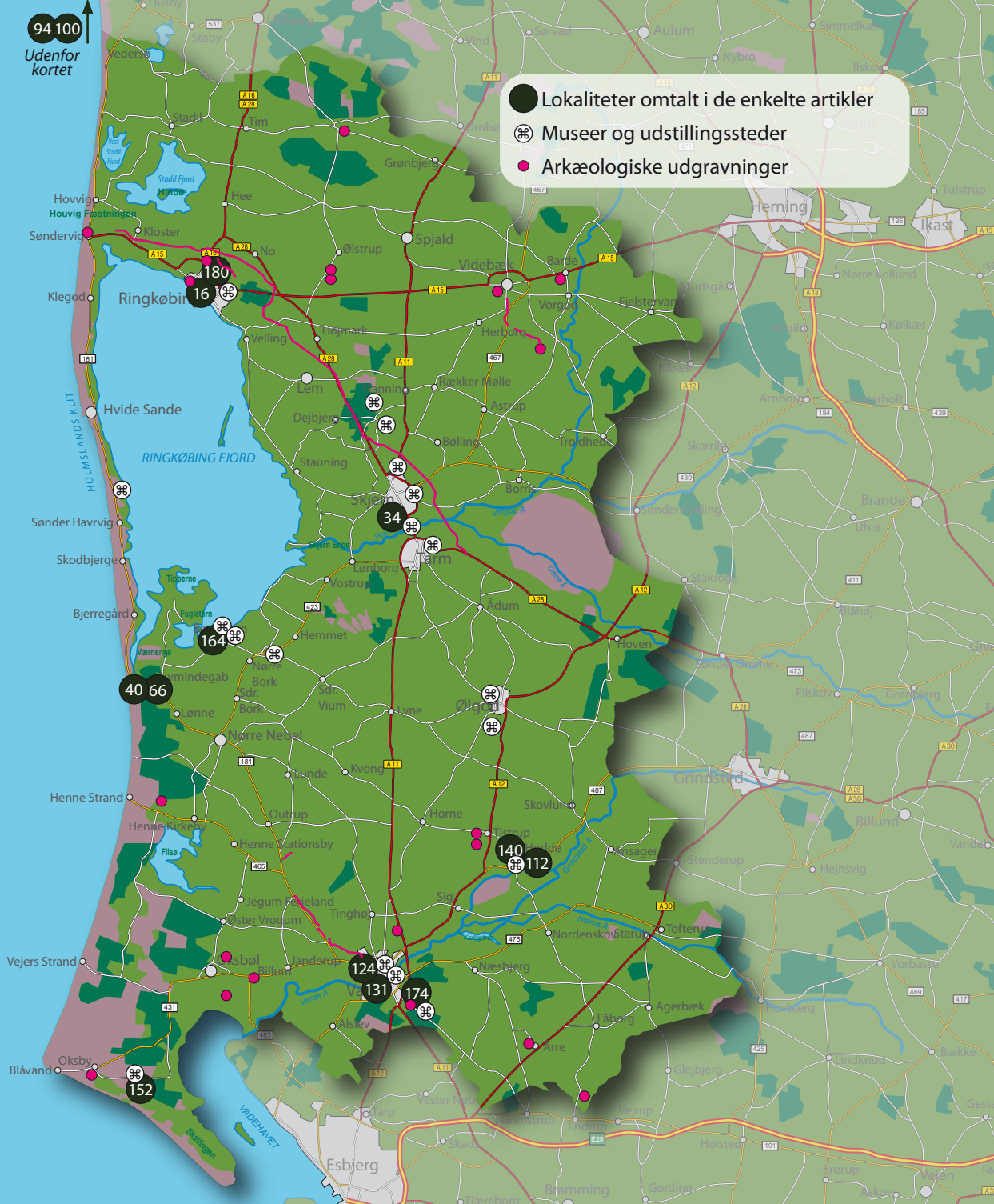
Et andet felt, hvor vi vestjyske museer er bannerførende, er værtskab. Fordi I alle rejser og er museumsgæster i hele verden, bliver vores vestjyske museer også målt op mod det flotteste museumsdesign i London og de mest fantastiske fund i Ægypten. Kun når vi sætter gæsten i centrum kan vi gøre en helt særlig forskel for jer. Dette arbejde kan I blive klogere på i årbogen. Og som altid får I også et indblik i de næste store arkæologisk og historiske opdagelser, og dermed i de historier, I engang i fremtiden som velmodtagne gæster skal opleve på vores besøgssteder.

Rigtig god fornøjelse med læsningen!
Mette Bjerrum Jensen og Claus Kjeld Jensen

94 100

Udenfor kortet

- Lokalteter omtalt i de enkelte artikler
- ☒ Museer og udstillingssteder
- Arkæologiske udgravninger

Indhold

- 6** Museumsforeningernes årsberetninger
- 16** Nygade i Ringkøbing
Af Christian Ringskou
- 34** Villads Pebel
Af Torben Egeberg
- 40** Nymindegab Badehotel
Af John V. Jensen
- 66** Det besatte Nymindegab
Af Michael Trier Aagaard & John V. Jensen
- 94** Omkring en Oldtids-Arne
Af Jens Dalgaard-Knudsen
- 100** Omkring Oldtids-Arnen fra Nørre Fjand
Af Palle Eriksen
- 109** Ikke særligt lovligt
Af Olav Martinsen
- 112** Signalkrebs
Af Morten Vinding
- 121** NaturNørd gik online
Af Jonas Gadgaard
- 124** Røverhistorier til Freltomalerierne?
Af Pernille Ø. Sørensen
- 131** Disney og fordærv
Af Pernille Ø. Sørensen
- 140** Din, min og vores skolehistorie
Af Malene Frosch Langvad
- 146** Frivillighed i forandring
Af Per Lunde Lauridsen
- 152** "Velkommen i Tirpitz!"
Af Marie-Louisa Tvede Steffensen
- 161** Sara om SARA
Af Sara Hjøllund Sørensen
- 164** Da dronerne kom til Fahl Kro
Af Caroline E. Larsen
- 174** På gravhøjsjagt ved Varde
Af Lene N. Hansen
- 180** Før Ringkøbing
Af Rachel Facius, Line Lerke & Torben Egeberg
- 188** Årets gang i ArkVest
Af Lene B. Frandsen & Poul Krogh Jørgensen
- 192** Årets udgravninger
Af arkæologerne i ArkVest
- 208** Tidstavle

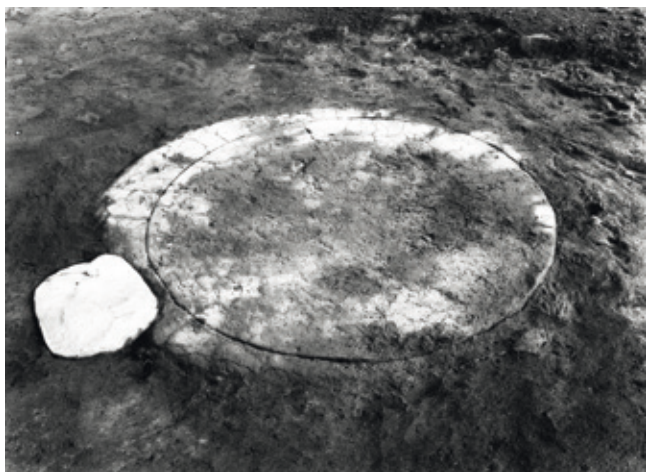
Omkring en Oldtids-Arne

Af Jens Dalgaard-Knudsen

Denne spændende, livsnære og velskrevne historie stod for knapt 80 år siden på forsiden af Ringkjøbing Amts Dagblad den 23. januar 1943. Efter fortællingens grumme afslutning kommenteres den i en artikel af arkæolog Palle Eriksen.

I Ringkjøbing Museum opbevares en stor, tung rund Lerplade lidt under 1½ m i Diameter. Det er en underlig Genstand, næsten kun som et Stykke af et Lergulv med en flad Kampesten i den ene Side. Trist og graa og interesseløs ser den ud, som havde den aldrig været med til noget, der er værd at berette om. Og dog var den Hjertet i et Hjem for

omkring 2000 Aar siden, da den var det varmende Ildsted i et Hus i Nørkjand. Smaaabørn har siddet om det, har pludret og rakt Hænderne ud imod Flammerne, medens Mor har advaret mod den mægtige Vætte, der boede i Ildstedet, og som var god som Tjener, men frygtelig, naar han i sin Vrede lagde Hus og Hjem øde. Hun fortalte om Ofret, der blev bragt til Ildens Vætte, da Arnen blev bygget, om den Skaal med Madoffer, der blev muret ned i Arnen, og som endnu staar dernede skjult under det revnede Ler, og Arnens Vætte gav Formaningen Eftertryk med et spragende Knald i det halvtørre Ved, saa Gnisterne føg helt ud paa

Ildstedet fotograferet i Nørre Fjand-udgravningen inden det blev bragt til Ringkjøbing Museum. Det runde ildsted af brændt ler har en diameter på 140 cm. Langs indersiden er lerpladen hele vejen rundt forsynet med en indridset fure. Bemærk den flade sten ved kanten af ildstedet. Foto: Nationalmuseet.

Fjernede man leret på ildstedet, ville der under det være en mængde sten, som har holdt på varmen. I dette andet ildsted i Nørre Fjand står der et lille lerkar – et offer – mellem de største sten. Ved kanten øverst til venstre ses et andet større offerkar, der er gået i stykker. Foto: Nationalmuseet.

Lergulvet, mens Ungerne skræmte rykkede hen til Mor. Og atter flammede Ilden roligt. Den lette Røg steg op under Græstørvtaget og sodede Stolper, Aase og Tagrafter sorte, inden den fandt Vej ud af Tagets aabne Røghul, medens Hyttens lerklinede Jordvægge lyste graagult i Ildskæret. Men Mor tog fat paa sit Arbejde. Hver Stund skulde udnyttes, hvis hun skulde naa alt det, der hvilede paa hende. I en Krog af Hytten laa nogle næsten hovedstore runde Lerklumper; dem havde hun dannet og bjerget i Hus fra Lerhullet tæt ved Landsbyen, saa hun kunde have dem ved Haanden, naar hun fik Lejlighed. Nu tog hun een af de største Klumper, og under Fingerdyp i et Lerkar med Vand forvandlede Lerklumpen til en Krukke. Saa satte hun to smukke Ører eller Hanke i Krukken. De skulde sidde godt fast, saa de kunde holde til at bære, naar Krukken efter at være brændt i Milen derude, skulde bruges til Forraad, og derfor lavede hun Huller i Karvæggen og førte den Lerpølse, hvoraf Øret dannedes, helt igennem, trykkede det godt sammen og glattede omhyggeligt efter.

Og saa kom vi til det, som Børnene syntes var det alermest spændende. Med smaa rappe Bevægelser trillede hun en lang tynd Pølse af Ler mellem Haandfladerne – ikke tykkere end et Barns Lillefinger. Denne Strimmel fæstede hun rundt om Krukken lidt under Mundingsranden, idet hun trykkede den fast med smaa regelmæssige Tryk med Pegefingerens Spids, saa Baandet stod som en Perlesnor, blot at "Perlerne" gik indad. Det saa pynteligt ud, og det var ogsaa Meningen. Nogle Kærner af Korn var her og der kommet ind i Krukken Ler. Det var nu ikke Meningen, men det var næsten ikke til at undgaa, naar man sad og arbejdede ved Ovn, for den flade Skubbekværn stod lige ved Siden af, og der laa altid lidt Korn omkring. Hun anede ikke, at Aftrykene af disse Korn i det brændte Kar 2000 Aar senere skulde blive en vigtig Kilde til Oplysning af hendes Samtids Agerbrug, og hun har heller næppe tænkt sig, at Mennesker Aartusinder efter skulde staa med hendes Krukke i Haanden og undres over hendes Dygtighed og Smag,

og at disse Mennesker vilde faa en underlig Fornemmelse af Nærhed trods den lange Afstand i Tid, naar de saa paa "Perlebaandet", hvor Aftrykket af Fingerblommen og den arbejdsslidte Negl staar skarpt og levende i det brændte Ler, som var det sket i Gaar.

Under Arbejdet med Krukken har Børnene faaet en Haandfuld Ler og forsøger sig i Kunsten. Det gaar nu ikke saa godt, men det var da ellers engang hændt, at den største af Pigerne har faaet lavet en lille bitte Krukke saa godt, at Moderen tog den med ved Brændingen.

Vi bliver lidt længere hos Familien. Det er Efteraar og koldt, og Aftenen er faldet paa. Det ses paa det svindende Lys gennem Tagets Røghul, der er den eneste Lysaabning, naar Vejret ikke er saa godt, at Indgangsdøren kan staa aaben. Manden kan snart ventes hjem. Han er paa Fiskeri i den nærliggende Vig, der udgør den sydvestligste Del af

Øvre del af Nørre Fjand-lerkar med "perlebånd".

Hus 14 i Nørre Fjand har med en længde på 18,5 m været en stor bygning. Her ses den afdækkede tomt fra vest. I forgrunden den 5,5 m brede beboelsesdel, hvor den runde plet med den lyse sten er "vores" ildsted. I baggrunden ligger stalden. Foto: Nationalmuseet.

Hus 14 var brændt, så dele af forkullede stolper og træværk var bevaret. Her er vist den ene langside af stalden med otte båse, adskilte af sortbrændte trædele. Foto: Nationalmuseet.

Nissum Fjord. Nu, da det er saa koldt, at Kreaturerne er paa Stald og Avlen for længe siden indbjerget, er der bedre Tid for ham til at skaffe et kærkomment Tilskud til Husholdningen ved Fiskeri og Jagt, og ærligt talt har disse Sysler altid haft hans Hjerte, skønt han naturligvis ved, at Landbruget og Kvæget danner det faste Grundlag for Familiens Tilværelse.

Efter at Kreaturerne var kommet paa Stald, var det mest Hustruen, der passede dem; Stalden er i Husets østlige Halvdel, men adskilt fra Beboelsesenden ved en Væg. Det var nu ikke alle, der havde saadan en Skillevæg, men det var bedst, og Lunheden fra Stalden kunde nok komme Beboelsesenden til Gode alligevel. Hustruen trak Straa og tørret Løv ned fra Stænget og fodrede Kreaturerne. Der er seks, og de staar bundne i Baase i to Rækker med Hovederne indad mod Staldens Midte, saa de ikke skal ødelægge Ydermuren med Hornene. Saa malker hun Køerne. Det er hurtigt gjort, for de giver ikke ret megen Mælk, efter at de er kommen i Hus. Foderet er knapt. Hun fordeler Mælken

i et Par Lurfade. Noget skal bruges til Ost og noget til daglig Fortæring. Langs Beboelsesrummets Nordvæg er opsat Hylder med Krukker, Fade og alskens Husgeraad og Service.

Ved Vestgavlen staar nogle store Forraadskar med Byg, Hvede og andet Korn og Frø. Der er Emner til baade Grød og Velling og dejligt duftende Fladbrød, naar den store hulslebne Kværnsten, der ligger fast i Gulvet mellem Arnen og Vestgavlen har gjort sit Værk. Det er tungt Arbejde at trække Kværnens Oversten, den buede "Løber" henover "Liggeren", og Stenen var nu ogsaa saa glat, at den klemte mere, end den knuste. Men det er der Raad for. Med en haandstor Sten, en "Knusesten", hamrer hun Fladerne ru, og nu bider den bildede Kværn saa godt som nogensinde. Hun kan ogsaa bruge Liggeren som Underlag, naar det tørrede Kød inden Ristningen bankes mørt, men hun har jo den flade Sten ved Arnens Rand. Saadan en Sten er der nu ikke andre, der har der i Landsbyen, men hendes Mand har ogsaa Ord for at være mere snild end de fleste – ogsaa i

Raad. Det ved man paa Stævnet, hvor man hører paa ham, skønt det er Slægtens Ældste, der raader. Og nu hører hun hans Trin paa Brolægningen udenfor, og den lave Egeplanke-dør knirker med sin Tap i Stolepestenens Hul. Han maa dukke sig godt for at komme gennem Døren, og saa staar han indenfor.

Børnene snuser den underlige forjættende Lugt af friske Fisk ind og fingerer ved Fangsten, medens han hænger Nettet fra sig paa en Stolpe ved Nordvæggen. Nettetets Sænkesten danner en ringlende Række forneden, saadan som man 2000 Aar senere fandt Sænkestenene liggende i Række og Orden ved en afsveden Stolpefod fra

I beboelsedelen i denne hustomt i Nørre Fjand lå der masser af keramik fra de mange lerkar, der indgik i husholdningen. Den store sten med en fordybning i toppen er en mortersten. Foto: Nationalmuseet.

et nedbrændt Hus der i Landsbyen – lige dumpet ned, da Nettet brændte. Og saa steges Fiskene; maaske anbringer hun Ildbukkene – de to næsten murstensstore Lerplader med Hul igennem – paa hver sin Side af Baalet og stikker en Jernstang gennem Hullerne, saa den ligger som et Spid over Flammerne, og Fiskene hænges to og to over Stangen som Sild, der røges, eller Stangen stikkes gennem en stor Fisk som en Gris, der steges paa Spid. Vi fik det ikke at se. Da vi 2000 Aar senere saa Huset efter, stod Ildbukkene

pænt op mod Husvæggen, som om de ikke var Kammerater med Arnevætten, og saa kan vi tro, hvad vi vil. Og saa spiser Familien. Blev maaske en Stump Fisk kastet i Baalet for at holde Venskab med Vætten?

Men for Manden og Hustruen er Dagen ikke slut. Der tændes Lys. Desværre fik vi ikke set, hvordan Lampen saa ud. Han pusler en Stund med Snittekniv, skæfter slanke Pile til Jagten og danner til paa en Træspisebrik, som han allerede i nogle Aftener har haft under Arbejde, og hun virker med Væven og trækker Isletten gennem Trendens lodrette Traade, der holdes stramme af Vævevægtene, der hænger som Lodder i Trendens Ender. Tøj skal der til i det kolde Vejrlig. Der gaar Sagn om en Tid, da Vejret var saa mildt, at Kreaturerne gik ude hele Aaret, saa man ikke behøvede Stald, og Menneskene kun behøvede faa Klæder, ja Kvinderne gik rundt om Sommeren blot med et Snoreskørt om Lænderne. De gamle vidste at fortælle, at dengang kendte man heller ikke Jernet, men kun det skønne Bronze, der ligner den blanke, varme Sol. Men det skal være længe, længe siden. Nu er Vejret i hvert fald raat og fugtigt og ligner mere det kolde Blink i Jernet, og varmt Tøj er en Livsbetingelse. Hun trækker flittigt Traaden frem og tilbage.

Saa gaar Aftenen paa Hæld, og alle gaar til Ro paa de lave Lerbrikse langs Husets Vægge, mens den kolde Nordvest, der har taget Fart over Nissum Fjord, staar mod Hytten. Men stadig ulmer gløderne gennem Asken. Arnens Vætte vaager. Dens Øje er ondt og rødt. Var Vætten misfornøjet med Ofret? Slog Stormen ned gennem Lyren og spredte Gnisterne? Hytten brændte og med den det meste af Landsbyen. Beboerne maatte flygte ud af de brændende Hjem for at redde det nøgne Liv. Huse skred sammen i Røg og Flammer, dækkende alt, Husgeraad, Redskaber.

Ildbukke fra forskellige hustomter i Nørre Fjand. Disse skulpturer, der er flade som mursten og omkring 20 cm høje, er almindelige på tidens bopladser. De optræder som regel parvis. Er de husguder?

Og Aarhundreder kom og gik, og Sand og Fygejord dækkede Stedet. Hvor Huse før laa i tætte Rækker, var nu kun en nøgen sandmuldet Bakke. Vi var godt oppe i det 20. Aarhundrede, og Bakken laa der stadig og gemte paa sin Hemmelighed. Vogterdrengen vidste godt, at der var mange Steder paa den Bakke, hvor en lang Tøjrpæl ikke kunde slaas helt ned, men hvordan kunde han ane, at det,

der standsede den, var Oldtidslandsbyens Brolægning. Saa i Begyndelsen af 1930'erne gik der Hul paa Hemmeligheden, og i Aarene derefter og indtil Krigen blev der udført store Udgravninger. Og nu staar Arnen stille og graa paa museet. Dens Øje er slukket, men i dens indre staar Offerkarret som et skjult Minde om Pagten mellem Mennesket og Ilden.

Foto: Sagnlandet Lejre.

Omkring Oldtids-Arnen fra Nørre Fjand

Af *Palle Eriksen*

Sjældent – om nogensinde – har jeg læst en så spændende og fascinerende "jernalderfortælling" som den foregående artikel "Omkring en Oldtids-Arne", baseret på arkæologiske facts, men tilpas krydret med overtro og et kik ind i en lille jernalderfamilies dagligdag for 2000 år siden. Ikke mere fiktivt end det sagtens kan have været virkelighed.

Vættens onde og røde øje

Undervejs i fortællingen lurer uhyggen midt i den trygge hverdag, personificeret af den lunefulde vætte, der bor i ildstedet, og som kan lægge alt øde, og som misfornøjet med ofret gør det til sidst. Dog lykkes det beboerne at slippe ud af det brændende hus.

En vætte blev tidligere i folketroen opfattet som et lille overnaturligt væsen. Ordet "vætte" kommer af oldnordisk *vættir* "væsen, ting". Vætter er overnaturlige væsener, småfolk, puslinger, der som "hverdagsguder" kan være knyttet til en egn, en familie eller en lokalitet som en høj eller en å. Et kendt eksempel på vætter er nisserne, hvis forhold til mennesker er dobbelt: Behandles de godt, kan de gavne; behandles de dårligt, kan de volde skade eller drilleri.¹

Artiklen er bragt i Ringkjøbing Amts Dagblad den 23. januar 1943 midt i de fem onde år, hvor Danmark var besat af tyskerne under Anden Verdenskrig. Er besættelsesmagten vætten, "hvis Øje er ondt og rødt", lige som det store altseende og farlige øje i ondskabens rige Mordor i Ringenes Herre af J.R.R. Tolkien? Skønt Tysklands krigslykke var ved at vende, skinner dette ikke umiddelbart igennem i fortællingen. Men ordene allersidst i artiklen kan alligevel godt læses som om, ondska-ben er besejret: "Og nu

står Arnen stille og graa på Museet. Dens øje er slukket..." Nogle vil måske hævde, at denne udlægning er vel kreativ, da der med "øje" blot kunne være ment ilden på ildstedet. Og dermed er vi fremme ved arkæologien.

Nørre Fjand – en klassiker i dansk arkæologi

I den aller sydvestligste og meget forblæste del af Nisum Fjord, kun 2½ km fra Vesterhavet og 5 km syd for Thorsminde, stikker Nørre Fjand halvøen sin spids op. Her, lidt over en kilometer nord for den noget større flok af gårde i Fjand, ligger nogle få gårde, som før i tiden blev kaldt Nørfjand og nu om stunder Nørre Fjand. Nørfjand omtales første gang i de skriftlige kilder i 1400-tallet.²

Det flyvende sand fra klitterne var tidligere en stor plage, indtil det lykkedes at dæmpe sandet. Fjand betyder da også "ødemark". Men netop de store mængder af sand samt den ekstensive opdyrkning har i nogle områder beskyttet ældre forladte bebyggelser, herunder oldtidens, mod erosion og menneskelig ødelæggelse. I begyndelsen af 1930'erne gravede gårdejer og strandfoged Jens Dahl, ejer af Skindbjerggård, ned under muldlaget på sin mark for at anlægge en kartoffelkule. Herved stødte han på aske og skår af lerkar samt en stenbrolægning hørende til en boplads fra ældre jernalder. Nationalmuseet fik besked om fundet af museumsleder H.P. Hansen, Herning Museum. Derefter gennemførte Gudmund Hatt, Nationalmuseet, efter nogle mindre prøvegravninger en større udgravningskampagne i 1938-40.³ Det var den første stort anlagte arkæologiske undersøgelse af en dansk jernalderboplads, hvor der ovenikøbet også blev

undersøgt en del af en tilhørende gravplads samt fundet spor af de datidige marker. De tykke dæklag af sand hen over bopladsen havde beskyttet store mængder af lerkar og sten i hustomterne, lige som forkullet korn og træ – blandt andet en dør – fra nedbrændte huse dukkede op, når sandet igen blev fjernet. Fund af flere netsynk af sten viste, at fiskeri havde spillet en vigtig rolle ved siden af landbrug og husdyravl.⁴ Indbyggerne var ikke blot bønder, de var som deres efterkommere fiskebønder.⁵ Bopladsen havde eksisteret gennem tre til fire hundrede år, fra ca. 150 f.Kr. til 200 e.Kr. – svarende til sen keltisk jernalder og ældre romersk jernalder.

Gudmund Hatt (1884-1960) var pioner inden for udforskningen af bebyggelsen, landbruget og økonomien i dansk jernalder.⁶ Og han var heldigvis en myreflittig skribent. Bogen om Nørre Fjand udkom i 1957 og var – lige

som undersøgelsen – en pionerindsats.⁷ Det var den første monografi – endog på engelsk – om en dansk jernalderboplads, gravplads m.m., og der skulle gå næsten 30 år før den næste monografi – dog på dansk – af samme kaliber så dagens lys.⁸ Hatts undersøgelser ved Nørre Fjand efterlader et indtryk af et samfund, der i "ødemarken" langt fra verdens trængsler levede et stille, fredeligt og uforstyrret bondeliv, suppleret med fiskeri.

Dette idylliske billede krakelerede noget i 1998, da Ringkøbing Museum i Nørre Fjand undersøgte en grav fra ældre romersk jernalder med tydelige spor af fremmed indflydelse og vold. Den døde var forsynet med en forsølvet og emaljebelagt fibel – en smykkenål, der holdt sammen på klædedragten – af provinsialromersk oprindelse fra Rhin-egnene. Med sig i kisten har den døde haft et skjold, af hvilket dog kun skjoldbullen var bevaret.⁹

I og ved alle hustomter i Nørre Fjand lå der netsynk, ofte i rækker eller som her i små dynger. Netsynkene er lavet af 7-10 cm aflange, flade sten. I hver langside er der lavet et hak til, at en snor fra den nederste del af et net, kan bindes om. Foto: Nationalmuseet.

Den forkullede plankedør fra Nørre Fjand er den hidtil eneste kendte velbevarede dør fra Danmarks oldtid. Den knap 1,25 m høje og 60 cm brede dør er ifølge træeksperten og skibstømmer Olav Martinsen, Ringkøbing-Skjern Museum, lavet af én egeplanke. Foto: Nationalmuseet.

*Jens Dalgaard-Knudsen fortæller
om en arkæologisk udgravning,
formentlig i 1930'erne.*

En arkæologisk ildsjæl

Forfatteren, landsretssagfører Jens Dalgaard-Knudsen, viser i artiklen "Omkring en Oldtids-Arne" et indgående kendskab til arkæologiske forhold, især Nørre Fjand-bopladsen. Det hænger sammen med, at Jens Dalgaard-Knudsen, der var født i 1895, var meget interesseret i oldtiden, en interesse der allerede begyndte i barndommen. Hans forældre ejede gården Maigaard ved Skallerup på det vestlige Mors. Til gården hørte en oldsagssamling, der jævnligt blev suppleret af Jens og hans far med nye fund af flintredskaber på gårdens marker.¹⁰ Efter endt læreruddannelse begyndte Jens Dalgaard-Knudsen at læse til jurist på Københavns Universitet, hvor han også deltog i arkæologiske forelæsninger. I disse københavnerår har han sikkert knyttet arkæologiske bekendtskaber, som senere skulle komme Ringkøbing Museum til gode.

I 1926 giftede Jens Dalgaard-Knudsen sig med Esther Møller Kristensen, og året efter flyttede parret til Ringkøbing, hvor Jens Dalgaard-Knudsen åbnede advokatpraksis. Interessen for oldtiden må have været usvækket og førte til, at Jens Dalgaard-Knudsen i 1935 lod sig vælge ind i bestyrelsen for Ringkøbing Museum, som han var formand for fra 1941 til sin død i 1968. Gennem disse 34 år, hvor han også var museets leder, gjorde Dalgaard-Knudsen en uvurderlig indsats for *hele* museet og ikke mindst for arkæologien. En indsats, der rækker frem til os i dag og fremover. Hans indsamlinger og registreringer af alverdens genstande er grundlag for meget af det, vi i dag ved, om samlinger og fund i Ringkøbing-Skjern Museum.¹¹ Og oldsagerne fra Nørre Fjand var næppe i 1958 blevet overgivet af Nationalmuseet til Ringkøbing Museum i anledning af museets 50-årige fødselsdag, hvis det ikke havde været for Dalgaard-Knudsens netværk, herunder venskabet med Gudmund Hatt. Dalgaard-Knudsen var også involveret i udgravningen og fredningen af Ølstrup-dysserne, købet og fredningen af Øster Lem Hede med et stort kompleks af oldtidsagre samt frilægningen af kirketomten i No.

Desuden foretog Dalgaard-Knudsen besigtigelser og udgravninger. Med tiden blev denne undersøgelsesvirksomhed ret omfattende, i begyndelsen af 1960'erne var der på et år 80-90 bilture i denne forbindelse.¹² Resultaterne af de vigtigste fund og udgravninger blev formidlet med omhyggelige indlæg i Ringkøbing Amts Dagblad. En udgravning omkring 1960 af en gravplads mellem Hee og Tim fra sen keltisk jernalder var så tidskrævende, at Jens og Esther Dalgaard-Knudsen for egne midler købte jorden med gravpladsen. Megen fritid og adskillige weekender samt andres frivillige arbejdskraft blev brugt på arkæologien. Undervejs blev der også tid til tre artikler: om Ringkøbings forhistorie,¹³ om museets legendariske kyskhedsbælte fra 1600-årene – det ene af de to ældste i Danmark,¹⁴ og om en af de sjældne moseofrede fletninger fra keltisk jernalder.¹⁵ Ved siden af skulle Dalgaard-Knudsen passe sin sagførervirksomhed, dertil kom, at han var medlem af byrådet og fra 1958 også borgmester. Først i 1972 blev museet bemanded med en universitetsuddannet arkæolog ved ansættelsen af Jens Aarup Jensen.

Jens Dalgaard-Knudsens ulønnede arkæologiske indsats var langt ud over det sædvanlige, og drivkraften må have været en glæde og fascination ved oldtiden. At Dalgaard-Knudsen var en sand arkæologisk ildsjæl, lyser da også ud af hans artikel om familien ved arnen.

Desværre fik vi ikke set...

Med egne øjne havde Jens Dalgaard-Knudsen flere gange ved besøg under udgravningerne i Nørre Fjand set jernalderens hustomter blotlagt med lerkar, ildsteder, mortersten m.m. i boligdelene, mens staldene tydeligt kunne fremvise båsene, adskilte af sortsvedne brændte trærester. Sådanne syn er nu om stunder kun få beskåret, inklusive arkæologer. Bopladserne i det åbne land har været pløjet i så mange år, at ildsteder, lergulve og keramik for længst er ødelagt. I dag må vi som regel nøjes med de mørke spor i jorden af for længst henrådnede stolper og pæle, men dog

stadig nok til, at man kan forestille sig, hvordan huset har set ud. At der ikke længere er bevaret kulturlag har dog den "fordel", at nutidens arkæologer uden videre med gravmaskiner på 1-3 dage kan afdække en mindre landsby fra ældre jernalder.

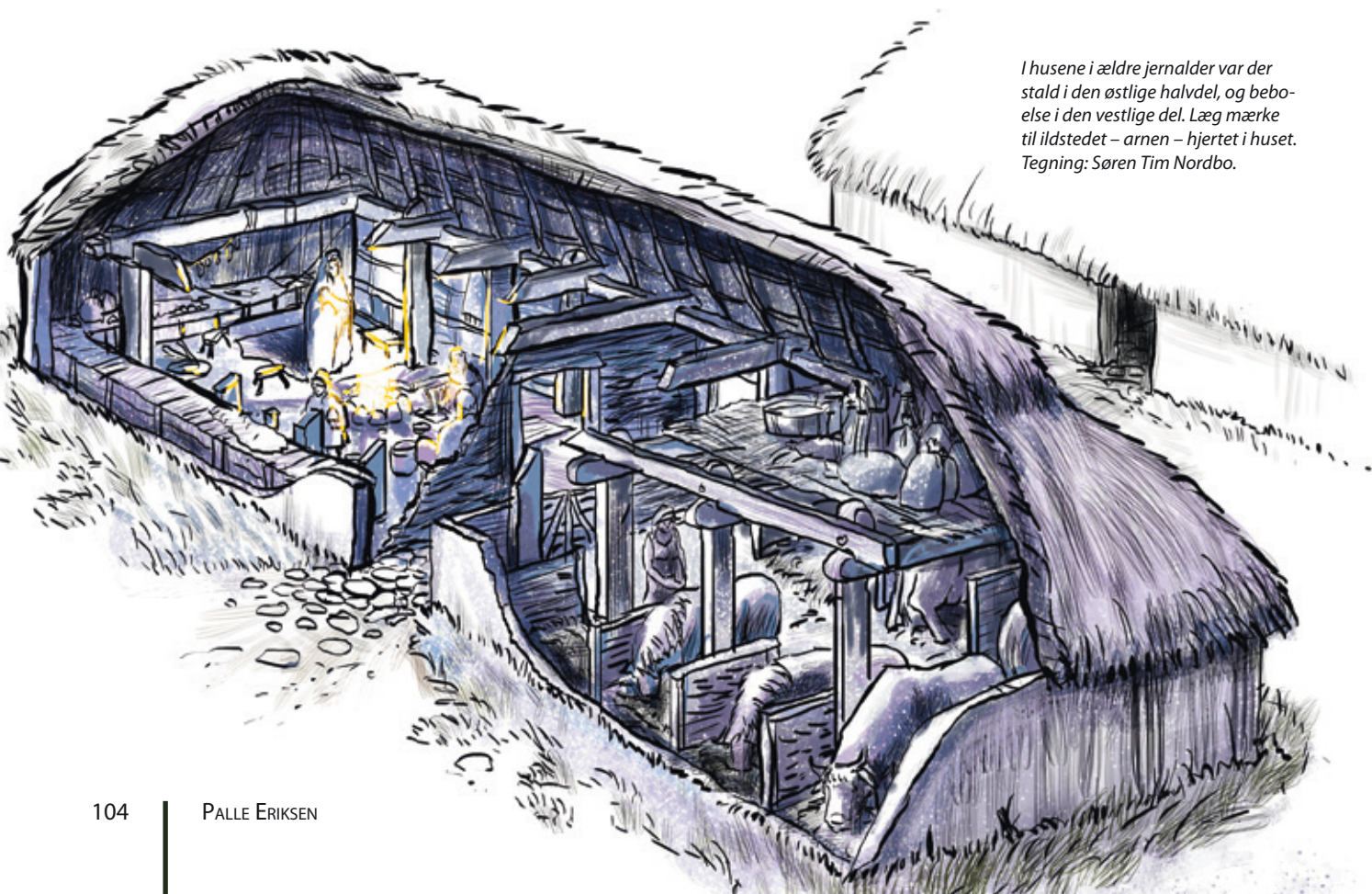
I Dalgaard-Knudsens fortælling spiller ildstedet – arnen – en central rolle. I midten af beboelsen stod det lerklædte ildsted, der for at holde på varmen indeholdt sten. Et ildsted har kunnet varme rummet op, selv i kolde vintre, såfremt man havde nok brændsel i form af tørt træ og tørv. Husene var generelt 5,5 m brede, og de små jernalderhuse med længder på 7-10 m for både bolig og stald har været

lettest at opvarme med deres blot 19-28 m² store boligdele, især når de var isoleret på ydersiden med meterbrede bræmmer af opstablede tørv.

Som i et anskuelsesbillede beskriver Dalgaard-Knudsen livet omkring ildstedet med stærke lydmalende ord: "*spragende Knald i det halvtørre Ved, saa Gnisterne føg*". Samtidigt opregner han husets indretning og inventar samt moderens sysler og redskaber. Og han ærgrer sig, når der mangler brikker i puslespillet: "Der tændes Lys. Desværre fik vi ikke set, hvordan Lampen saa ud".

Hvad angår stalddelen, så mener Dalgaard-Knudsen, at dyrene har stået med hovederne mod hinanden. Det

I husene i ældre jernalder var der stald i den østlige halvdel, og beboelse i den vestlige del. Læg mærke til ildstedet – arnen – hjertet i huset. Tegning: Søren Tim Nordbo.

holder ikke, men blev dengang diskuteret seriøst på baggrund af undersøgelser af den hollandske Ezingebebyggelse.¹⁶ I Nørre Fjand-bogen afviser Gudmund Hatt ideen.¹⁷ Ved moderne udgravninger af jernalderhusenes stalde finder man under gunstige forhold mørke aflange spor i midten af staldene efter grebningerne, hvor dyrenes møg endte, og hvorfra det hele tiden blev fjernet og brugt til at gøde markerne med. Som påpeget af landbrugshistorikeren Søren Toftgaard Poulsen stod dyrene, også i nyere tid, med hovederne ved væggene, når husene var smalle. Havde dyrene stået omvendt, ville det have krævet gangstier langs væggene og dermed bredere bygninger, når der skulle muges ud.¹⁸

Fremtiden

I omkring 70 år havde ildstedet og plankedøren fra Nørre Fjand deres plads i udstillinger på Ringkøbing Museum, men begge blev for omkring 10 år siden sendt først til tiltrængt konservering og siden på magasin, for at give plads til nye udstillinger.

Men ih, hvor jeg savner dem og de andre spektakulære og fascinerende vestjyske oldtidsfund og deres fortællinger: den sene istids jagtpile af flint, som er de ældste spor af vestjyder; og fra bondestenalderen de prægtige Rindum- og Kongenshøjlerkar, den vildt flotte store offerøkse fra Hover, de udsøgt formede og slebne flintøkser og -mejsler fra stendyngegravene ved Bondesgårde og Ristoft nær Torsted og mange, mange andre. Dertil kommer de sidste 50 års undersøgelser af blandt andet Klegod, Grøntoft, Lystbækgård, Lyngsmose og Brændgårds Hede – alle bopladser fra ældre jernalder, nogle af dem med hulbælter.¹⁹ I de sidste 20 år er der ved omfattende undersøgelser i Rindum undersøgt forløberne for det nuværende Ringkøbing. Købstaden er grundlagt i 1200-årenes anden halvdel, men de nye udgravninger viser, at den ene landsby efter den anden kan følges tilbage i tiden til ældre keltisk jernalder, 500-200 f.Kr.²⁰

Til daglig beskæftiger Arkæologi Vestjylland sig hovedsageligt ud over den løbende sagsbehandling med udgravninger og dokumentation med droner. I en tid, hvor der rejser sig nye og spændende specialkulturhistoriske udstillingsbygninger i Vestjylland som Vadehavsmuseet, Tirpitz og Strandingsmuseet, ville det – for mig at se – være oplagt, at der på et nyt museum blev mulighed for at præsentere, underholde og engagere vestjyder og turister med landsdelens lange og spændende fortid.

Selv er jeg så optimistisk, på dette felt, at jeg ser for mig – og ikke nøjes med at drømme om – en stor, spændende og debatskabende udstilling, blandt andet om fortidens klima, vandstandsstigninger, ressourceknaphed, selvbyggere og økologi.

Men også en udstilling med mængder af oldsager, heriblandt naturligvis alle tiders fund fra Nørre Fjand, så vi atter kan fascineres og mystificeres af og komme på tankeflugt ved synet af blandt andet "Oldtids-Arnen" i hvis indre "staar Offerkarret som et skjult Minde om Pagten mellem Mennesket og Ilden".

Kraniet i cigarkassen

Da jeg spurgte Jesper Dalgaard-Knudsen, om han havde nogle fotos af sin farfar Jens Dalgaard-Knudsen på udgravning og gerne fra 1940'erne, sendte han nedenstående foto til mig med den lakoniske meddelelse: "Udgravning: fra højre: Jens Dalgaard-Knudsen, Helbæk, Kunwald".

Det kan godt nok være, at det gibbede i mig, for situationen på fotoet er grotesk og underfundig, selv om de tre personer fremtræder meget alvorlige – ja, Kunwald ser endog meget skuffet ud. Så selv om vi er langt fra arnen i Nørre Fjand, skal vi alligevel have historien.²¹

I 1940 var Johannes Brøndsted fra Nationalmuseet på besøg i Ringkøbing, og han traf da aftale med Jens Dalgaard-Knudsen om udgravning af fire overpløjede høje i gruppen Kvindhøje ved vejen mellem Hee og Hover. Opgaven blev udført i 1941-42 af en af Nationalmuseets

Sammen med to yngre arkæologer, Georg Kunwald og Hans Helbæk, fra Nationalmuseet, betragter Jens Dalgaard-Knudsen "kraniet i cigarkassen", der uventet dukkede op ved undersøgelsen i 1941 i en af Kvindhøjene. I baggrunden mod vest ligger gården Nørre Bratbjerg.

unge arkæologer, Georg Kunwald (1918-2013). Det første år blev tre høje undersøgt, det andet år den fjerde høj samt tre af de fredede høje, hvoraf der i alt er ni.

Den fjerde høj var i 1892 beskrevet som en ret anselig, men af gravninger skamferet høj: "10' høj. 60' i Diameter; dybt Hul foroven, paa Siderne ældre udgravninger".²² Altså omkring 3 m i højden og knap 20 m i tværmål. Ved undersøgelsen i 1942 var højden dog formindsket til det halve.

Georg Kunwald fortæller nogle år senere, i 1954, hvad det store hul oven i højen gemte. Hans udgravning omkring det jordfyldte hul viste, at det gik helt ned i en grav, der omtrent var orienteret øst-vest. Graven, som var bygget af elleve til dels kløvede sten, der var rejst på højkant, var indvendigt 1,8 m lang og 30-40 cm bred. I dag kan man i plænen ved Ringkøbing Museum se kisten.

Kunwalds beretning

Graven har sandsynligvis oprindeligt været dækket af sten, idet en enkelt endnu fandtes over gravens vestlige ende. At den næppe lå urørt på sin plads, syntes at fremgå deraf, at den havde længderetning fælles med graven og var således knapt bred nok til at dække den. Ved den foretagne nedgravning var gravens indhold tydeligvis blevet forstyrret, idet der i den omgravede fyld fandtes flere sønderbrudte menneskekogler, ligesom kun få kogler på gravbunden lå i anatomisk orden. Der var dog alligevel nok til at afgøre, at den døde havde ligget med hovedet i øst.

Jeg var allerede ved at opgive håbet om at gøre noget fund i denne så forstyrrede grav, da der i gravens vestende fremkom noget ganske usædvanligt. Efter at dækstenen var løftet af, og sandet nedenunder blev fjernet, fremkom ganske møre rester af noget træ. Ved en meget omhyggelig gravning med de fineste redskaber og blødeste akvarelpensler blev det efterhånden

klart, at det var en lille trækasse, der stod her i fodenden af graven. Der var kun eet at gøre: fundet måtte gipses ind og optages som præparat til videre undersøgelse på laboratoriet. Netop da en firkantet jordklods lidt større end kassen var skåret fri, så gipsningen kunde begynde, kom der uventet besøg, en mand, der var kyndig i bestemmelse af træsorter, nuværende konservator ved Nationalmuseet Hans Helbæk. Det var fristende med det samme at få konstateret kassens materiale, og forsigtigt skrabe vi et lille stykke midt på siden fri. Efter et kig i luppen påstod Helbæk, at kassen var af cedertræ. Det må være mig tilgivet, at jeg ikke troede ham; men han holdt på sit. Vi blev enige om at blotte et lille stykke af kassens kant, og nu blev jeg overbevist. I luppen sås tydeligt hovedet af et lille maskinjort søm. For nu at gøre historien kort: sandet blev tømt ud, og i cigarkassen – det var en 100-styks! så underligt tankevækkende i tobakrationeringens tid – lå den dødes kranium med undersiden opad.

Der blev snakket længe efter om det fund, og der blev fortalt om flere af "Nørre Bratbjerg"s tidligere ejere, at de havde gravet, måske ikke netop i den høj, men i høje på ejendommen. Det sagdes om Jens Bark, og også Kristen Gadegaard havde vist gravet i sine høje. Om Jens Bark fortaltes, at den dag han havde gravet i højen, blev han syg om aftenen. Han satte de to ting i forbindelse med hinanden og sendte karlen ud for at dække graven til igen. Man kan ligefrem se for sig, hvordan gårdejeren tømte de sidste cigarer ud af kassen, lagde kraniet, han havde taget med hjem, ned i den og gav den til karlen. Ta så å sæt de' nier i æ hyw.²³

De underjordiske

I dag er der næppe ret mange, som ville tænke og handle som Jens Bark; men tidligere forestillede landbefolkningen sig, at også gravhøjene kunne huse de overnaturlige væsener – vætterne. Utallige historier blev fortalt om de nisser og bjergfolk, som boede i bakkerne og gravhøjene. Dem skulle man holde sig på god fod med. Hvis man drillede dem, gravede i deres høje og bakker eller ikke var hjælpsom over for dem, kunne det gå én ilde.

De underjordiske var nemlig meget menneskelige, da de var i familie med menneskene. Slægtskabet gik helt tilbage til Adam og Eva. Da Eva engang var ved at vaske alle

deres mange børn, dukkede Vorherre uventet op. Hurtigt skjulte Eva de børn, som ikke var blevet vasket rene endnu, nede i baljen. Vorherre spurgte så, om det var alle hendes børn, der var til stede, hvilket Eva – nok med nogen rødmen – bekræftede. Vorherre, som jo ser alt, bestemte så, at hvad der var skjult for ham skulle også være skjult for menneskene. Siden da har de gemte børn i baljen og deres efterkommere måtte leve en underjordisk tilværelse, skjult for de overjordiske mennesker.²⁴

Sådanne forestillinger – nogle vil kalde det overtro – om bjergfolk, højmænd, nisser eller for den sags skyld vætter, levede fortsat i bedste velgående op mod vor tid, hvilket følgende hændelse vidner om. Georg Kunwald, der senere flyttede til Jylland og arbejdede administrativt med de fredede fortidsminder, var taget til Thy for at ordne en sag med en misligholdt gravhøj. Ejeren af gravhøjen, en ældre mand, var ikke meget for at ville udbedre gravhøjen. Da de så står på oppe på toppen af gravhøjen, synker mandens ene fod ned i en dyregang, og da råber han fuld af angst. "Nu tager han mig!"²⁵

Gårdejer og strandfoged Børge Børgesen, boede på Skindbjerggård, på hvis jord Nørre Fjand bopladsen ligger. I 1998 undersøgte jeg sammen med den da 80-årige Børgesen den tidligere omtalte grav med skjoldbulen. Graven indgår tilsyneladende i et langstrakt gravfelt, der begynder nær gården og slutter omkring 200 meter vest derfor i bakken Skindbjerg, det højeste sted i Nørre Fjand. Til Skindbjerg er knyttet et par sagn og flere historier og hændelser, der har beskyttet banken mod ødelæggelse og utidigt graveri. For eksempel havde hans svigerfar, Jens Dahl, der var en stor og stærk mand, som aldrig havde været syg, en gang gravet dér. Samme dag måtte han lægge sig med hjernebetændelse og var sløj længe efter.

Så Børge Børgesen og jeg stak aldrig spaden i Skindbjerg, for som Børgesen sagde – her på mit tillempede jyske. "A er itte overtroisk, men a skal fandme gale mig aldrig grave i Skindbjerg"²⁶

Palle Eriksen kan kontaktes på pe@arkvest.dk

Tak til

Jesper Dalgaard-Knudsen for oplysninger om og levering af foto med Jens Dalgaard-Knudsen; Søren Toftgaard Poulsen for oplysning om ældre staldes indretning; Christian Ringskou, Jens Aarup Jensen og Lis Helles Olesen for konstruktive forslag til manuskriptet til denne artikel. Nationalmuseet og Sagnlandet Lejre takkes for hjælp med fotos.

Noter

1. Finn Stefánson: Vætter. I: *Den Store Danske Encyklopædi*, bind 20. København 2001, s. 268.
2. *Trap Danmark*, Ringkøbing amt, 5. udg. København, 1965, s. 402; Jørgen Rydén Rømer: Christian V's matrikel og arkæologien. I: K. Dalsgaard, P. Eriksen, J.V. Jensen & J.R. Rømer (red.) *Mellem hav og hede. Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred indtil 1700*. Århus 2000, s. 191ff.
3. Gudmund Hatt: *Nørre Fjand. An Early Iron-Age Village Site in West Jutland*. København 1957. Oldsager og beretning i Ringkøbing-Skjern Museum, j.nr. RIM 5227. I databasen Fund og fortidsminder, der er tilgængeligt på internettet, har bopladsen nummer 180807-3.
4. Hatt, s. 364; 368.
5. Holger Rasmussen: Fishing at Nørre Fjand. I: Gudmund Hatt: *Nørre Fjand. An Early Iron-Age Village Site in West Jutland*. København 1957, s. 341-360.
6. Steffen Stummann Hansen: Gudmund Hatt – et arkæologisk liv mellem videnskabsfolk og hedeboender. I: J. Nordbladh (red.) *Arkeologiske Liv – Om at leva arkeologiskt*. Göteborg 1995, s. 41-75.
7. Hatt.
8. Steen Hvass: *Hodde. Et vestjysk landsbysamfund fra ældre jernalder*. København 1985. Tekstens bemærkninger om Nørre Fjand bogen og Hodde bogen henholdsvis "endog på engelsk" og "dog på dansk" henryder til, at det i nutidens (2020) danske arkæologiske forskningsmiljø er mest attraktivt at publicere på et af de store fremmedsprog og helst i mere end et bind.
9. Oldsager og beretning i Ringkøbing-Skjern Museum, j.nr. RIM 7670. Den undersøgte grav indgår antageligt i ét aflangt gravfelt, hvori også indgår de grave, som Gudmund Hatt undersøgte. I databasen Fund og fortidsminder, der er tilgængelig på internettet, har den i 1998 undersøgte grav nummer 180403-20, heri beretning.
10. Disse og de følgende biografiske oplysninger om hans farfar er venligst meddelt af Jesper Dalgaard-Knudsen.
11. (Christian Ringskou:) Et Spil kaldet "DART". *opdatering 2017*, bagsiden.
12. Jens Aarup Jensen: *100 år Ringkøbing Museum 1908-2008 Ringkøbing Museumsforening*. Ringkøbing 2008, s. 9.
13. Ringkøbing-artiklen blev trykt i 1943 i det første af de mange hæfter, der efter en længere årrække blev udgivet i 1963 med bogen *Ringkøbing Købstads Historie* ved Carl Lindberg Nielsen.
14. Jens Dalgaard-Knudsen: Kyskhedsbæltet på Ringkøbing Museum. *Arv og Eje* 1960, s. 59-64. Modsat det danske hjemmelavede kyskhedsbælte er det andet ældre bælte, der findes på Rosenborg, af italiensk oprindelse.
15. Jens Dalgaard-Knudsen: Mange dejlige børn. *Skalk* 1961 nr. 2, s. 8-11. De seks danske fund med fletninger fra oldtiden er alle C14-dateret til ældre keltisk jernalder, jf. Klaus Ebbesen: Kvindens hår som offer. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 2008, s. 77-87.
16. A.E. van Giffen: Der Warf in Ezinge, Provinz Groningen, Holland, und seine westgermanischen Häuser. *Germania* 1936, s. 40-47.
17. Hatt, s. 373.
18. Venligst meddelt mig af Søren Toftgaard Poulsen.
19. Her er blot nævnt highlights fra stenalderen og keltisk jernalder fra Ringkøbing Museums gamle arbejdsområde, som jeg kender godt. Spektakulære fund og anlæg fra det tidligere Skjern-Egvad Museums område (fx Dejbjergvognene) og Vardemuseerne (fx Aarregravpladsen, Hodde-bopladsen) er ikke omtalt.
20. Torben Egeberg & Marie Vang Posselt: Rindumgård. I: Palle Eriksen & Per Ole Rindel (red.) *Lange linjer i landskabet. Hulbælter fra jernalderen*. Højbjerg 2018, s. 253-259.
21. Historien er tidligere fortalt af Jens Aarup Jensen: Oldtidsfund fra Hee sogn. I: Kr. Susgaard: *Hee sogn*. Ringkøbing 1986, s. 63-65. Jens Aarup har historien fra Georg Kunwalds egen beretning, jf. note 23.
22. I databasen Fund og fortidsminder, der er tilgængeligt på internettet, har den fjerde høj nummer 180403-6.
23. Georg Kunwald: *De ældste Vidnesbyrd om Ligbrænding i Danmarks Oldtid*. København 1954, s. 71-112. Citatet: s. 76-79.
24. Her efter Carsten Lund: Højenes vogtere og hævnere. I: Ingrid Nielsen (red.) *Bevar din arv. 1937 – Danmarks Fortidsminder – 1987*. København 1987, s. 10 med henvisning til V. Seier: *De underjordiske på Bornholm*. Rønne 1981.
25. Fortalt af Jens Aarup Jensen.
26. Palle Eriksen: På kanten af livet – nye grave i Nørre Fjand. I: Pernille Foss & Niels Algreen Møller (red.) *De dodes landskab – Grav og gravskik i ældre jernalder i Danmark*. København 2015, s. 112.